

XIVA XONLIGI TARIXINING MAHALLIY TARIXCHILAR TOMONIDAN O'RGANILISHI

*Bektoshev G'iyos Saxriddin o'g'li, ShDPI Ijtimoiy fanlar fakulteti
Tarix yo'nalishi 2-kurs talabasi*

STUDY OF THE HISTORY OF THE KHIIV KHANATE BY LOCAL HISTORIANS

*Bektoshev Giyas Sakhriddin oglu, ShDPI Faculty of Social
Sciences 2nd year student, History Department*

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА КРАЕВЕДАМИ

*Бектошев Гияс Сахридин оглы, студент 2-курса
факультета социальных наук ШДПИ*

<https://orcid.org/0009-0000-2832-649X>

e-mail:

bektoshevgiyosiddin03@
mail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti mahalliy yozma manbalar asosida tahlil etiladi. Unda xonlikda yuz bergan siyosiy voqealar, tashqi va ichki siyosat, iqtisodiy faoliyat shakllari, savdo-sotiq aloqalari hamda madaniy-ma'naviy hayotning asosiy yo'nalishlari yoritiladi. Shuningdek, mazkur tarixiy manbalarda aks etgan voqealarning mazmuni, ularning haqqoniylik darajasi va ilmiy qiymati baholanadi. Maqolada Xiva xonligi tarixini o'rganishda mahalliy manbalar asosida yondashishning ahamiyati ko'rsatilib, bu yondashuv hududiy tarixni chuqurroq anglash imkonini berishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Xorazm, Abulg'oziy Bahodirxon, Ogahiy, Eltuzarxon, Muhammad Yusuf Bayoniy, ijtimoiy-siyosiy, mahalliy tarixchilar, diplomatik aloqalar.

Abstract: This article analyzes the political, socio-economic and cultural development of the Khiva Khanate based on local written sources. It covers political events, foreign and domestic policy, forms of economic activity, trade relations and the main directions of cultural and spiritual life in the khanate. It also assesses the content of the events reflected in these historical sources, their level of authenticity and scientific value.

Keywords: Khorezm, Abulgazi Bahodir Khan, Ogahiy, Eltuzarkhan, Muhammad Yusuf Bayaniy, socio-political, local historians, diplomatic relations.

Аннотация: В статье рассматривается политическое, социально-экономическое и культурное развитие Хивинского ханства на основе письменных источников. В ней освещаются политические проекты, которые имели место в ханстве, организация и внутренняя политика, экономическая деятельность, торговые отношения и основные направления культурной и духовной жизни, оценивается содержание событий, отраженных в этих исторических источниках, уровень достоверности и научности источников.

Ключевые слова: Хорезм, Абулгази Баходирхан, Огахий, Эльтузархан, Мухаммад Юсуф Баяни, общественно-политические, истории, дипломатические отношения.

KIRISH. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, milliy o'zlikni anglash, tarixiy merosni qayta ko'rib chiqish va xalqning haqqoniy tarixini yaratish dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Shu bois, tarixiy voqelikni to'laqonli va ishonchli aks ettirish maqsadida birlamchi manbalarni chuqur

tahlil qilish, ularni ilmiy muomalaga kiritish yuksak darajaga ko'tarildi. Bu jarayonda ayniqsa mahalliy tarixchilar tomonidan yozilgan asarlar muhim manba sifatida e'tirof etilib, ularda o'z ifodasini topgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlar bugungi tarixshunoslikda katta ilmiy

ahamiyat kasb etmoqda. Xiva xonligiga oid manbalarda o'sha davr voqealari, siyosiy jarayonlar, xalq xo'jaligi va madaniy hayotning turli jabhalari yoritilgan bo'lib, ular orqali mintaqaning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini chuqur anglash mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Xiva xonligi tarixini o'rganishda turli xil manbalar va metodologik yondashuvlar qo'llanilgan. Ushbu tadqiqotda foydalanilgan adabiyotlar asosan tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari, qadimiy yozma manbalar va zamonaviy tarixshunoslik adabiyotlarini o'z ichiga oladi. Ayniqsa, Xorazm tarixiy maktabi vakillarining asarlari muhim o'rin tutadi. Jumladan, Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiyning "Riyoziy ud-davla", "Zubdat ut-tavorix", "Jome' ul-voqeoti sultoni", "Gulshani davlat", "Shohid ul-iqbol" nomli asarlari tarixiy faktlar va siyosiy jarayonlarni mukammal yoritadi. Ogahiy Xiva xonligi siyosiy-iqtisodiy hayoti haqida bevosita guvoh bo'lgan tarixchi sifatida o'z asarlarida boy tafsilotlar keltiradi.

Shuningdek, Muhammad Yusuf Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohiy" va "Xorazm tarixi", Sayyid Homid To'ra Kamyobning "Tavorix ul-xavonin" asarlari ham xonlik tarixini o'rganishda muhim yozma manbalar hisoblanadi. Bu tarixchilar XVII asrda Abulg'oziy Bahodirxon tomonidan asos solingan tarixnavislik an'analarini davom ettirib, uni badiiy va tarixiy jihatdan boyitganlar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Ma'lumki, Xiva xoni Eltuzarxon tashabbusi bilan Munisga Xorazm tarixini yozish ishi topshirilgan. Ogahiy tomonidan yakunlangan ushbu "Firdavs ul-iqbol" asarining ahamiyati shundaki, asardan Xiva xonligining qariyb 300 yillik (1511 – 1825) tarixi, shu davr mobaynida istiqomat qilgan turli etnik guruhlarining ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rni, yer egaligi, soliq va majburiyatlar, ichki va tashqi savdo, diplomatik aloqalariga oid ma'lumotlar o'rin olgan. Ogahiyning tarixlar sarasi yoki tarixlar qaymog'i nomini olgan "Zubdat ut-tavorix" asari Xiva xoni Rahimqulixon saltanati voqealarini (1843 – 1846) tasvirlaydi. Ushbu asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qism Rahimqulixonning tug'ilishidan boshlanib, diniy, dunyoviy va harbiy ilmlarni egallashi, Hazorasp hokimi sifatidagi faoliyati, hamda xonlik taxtiga chiqquniga qadar bo'lgan voqealar, ikkinchi qismda xonning taxtga chiqqandan vafotigacha bo'lgan voqealarni o'z

ichiga oladi. Ushbu asar 2009-yilda Rashid Zohid muharrirligida nashr qilindi. Tadqiqotchi Nurboy Jabborov uni nashrga tayyorlab, asarni so'z boshi, lug'at, izoh va ko'rsatkichlar bilan ta'minlagan[1].

Ogahiyning "Jome' ul-voqeoti sultoni" ("Sulton voqealarining majmuasi") asarida 1846 – 1854-yillarda hukmronlik qilgan Muhammad Aminxon davri voqealari o'z aksini topgan. Bundan tashqari, asarning oxirida Xiva xonlari Abdullaxon (1854) va Qutlug'murodxon (1855) davridagi voqealarni bayon etuvchi qism ham bor[2]. Xiva xoni Sayyid Muhammadxon zamoniga doir Ogahiyning "Gulshani Davlat" ("Davlat gulshani") asari esa, xonlikning 1856-1865-yillari voqealarini o'z ichiga oladi[3].

Hozirda ushbu manbalar O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda. Biroq, Ogahiyning "Shohid ul-iqbol" asarining muallif dastxati hisoblangan yagona nusxasi hozirda Rossiya Fanlar akademiyasi Sankt-Peterburg Sharq qo'lyozmalari institutida saqlanmoqda. Ogahiydan so'ng, Xorazm tarixini yozish ishini Muhammad Yusuf Bayoniy davom ettirdi. Bayoniy "Shajarayi Xorazmshohiy" va "Xorazm Tarixi" asarlarini yaratib, tarixnavislik fani rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shdi. Bayoniyning Xiva xoni Asfandiyorxon topshirig'iga binoan yozilgan "Shajarayi Xorazmshohiy" asari qadim zamonlardan boshlab, 1913–1914-yillargacha Xorazmda sodir bo'lgan tarixiy voqealarni qamrab olgan[4].

Polvonniyoz Xoji Yusupov taklifiga binoan yozilgan "Xorazm tarixi" asari esa, uning "Shajarayi Xorazmshohiy" asariga o'xshaydi. Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, "Shajarayi Xorazmshohiy" asari tarixiy asar bo'lsa-da, voqealar adabiy uslubda bayon etilgan. "Xorazm tarixi" asari esa, yozilish uslubi jihatidan undan farq qilib, yengil, xalqchil tilda yozilgan tarixiy asar hisoblanadi. Shuni ta'kidlash joizki, Bayoniy asarlari xalq tushunishi uchun oson, yengil tilda yozilgan. Ogahiy asarlarini o'qish esa, o'quvchidan muayyan tayyorgarlikni talab qilib, eski o'zbek yozuvini bilgan hamma tadqiqotchi ham bimalol o'qiy olmaydi. Kamyobdan bizga bitta she'riy devon, Xorazm tarixiga oid "Tavorix ul-xavonin", "Muntaxab ul-voqeot" kabi tarixiy asarlari va XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Xorazmda yuz bergan tabiat o'zgarishlari to'g'risida ma'lumot beruvchi

esdaliklar yetib kelgan. D.Rahim va Sh.Laffasiyning bergan guvohligiga ko'ra, Sayyid Homid To'ra Kamyob "To'raxonim" nomli boshqa bir tarixiy asar ham bitgan. Asar Feruzga ma'qul tushgan va undan bir necha nusxa ko'chirilgan. Lekin, hozirga qadar uning qo'lyozmasi topilgan emas[5]. Q.Munirovning yozishicha, mahalliy mualliflar asarlarida xonlik hududi haqidagi geografik ma'lumotlar asarning bir yerida umumiy keltirilmagan bo'lib, tarixchilar tomonidan xonlarning sayr, shikor yoki harbiy yurishlarini bayon etish jarayonida tilga olingan, xolos[6].

Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, bu asarlar ma'lum bir sohalarga bag'ishlangan asarlar bo'lmay, balki xonlar topshirig'iga binoan xronologik tartibda yozilgan asarlar hisoblanadi. Mualliflarning asarni yozish jarayonida qiziqarli ma'lumotlarni munosib tarzda berishlari esa, bu asarlarning, aniqrog'i mahalliy mualliflarning yutug'idir.

Xiva xonligi davrida yozilgan tarixiy manbalardagi ma'lumotlar esa, o'sha zamonda bo'lib o'tgan voqealar qandayligi haqida nisbatan ishonchliligi bilan ajralib turadi. Jumladan, Ogahiyning "Shohid ul-iqbol" asaridagi mansablarga qo'yilish bilan bog'liq ma'lumotlar diqqatga sazovor bo'lib, Ogahiy Muhammad Rahimxon II ning ustozlari sifatida, hamda xonlikdagi yuqori mansabdor shaxs sifatida saroydagi ko'p voqealarning guvohi va ishtirokchisi edi. Shu sababli ham uning ma'lumotlari ishonchli hisoblanadi. Ogahiy ma'lumotlarida Muhammad Rahimxon II hokimiyatga kelgan dastlabki yillarida mavjud eski mansabdorlarning o'rniga o'ziga yaqin bo'lgan sodiq kishilarni yuqori mansablarga qo'yganini, bular qatoriga Muhammad Murod devonbegi va Abdullaboy mingboshi kabilar haqida bayon etilganini ko'rish mumkin[7].

Ayni paytda "Tavorix ul-xavonin" Ogahiyning "Shohid ul-iqbol", Bayoniyning "Shajarai xorazmshohiy" kabi asarlarining Feruz hukmronligi davrini yoritishda ham bir-birini to'ldiruvchi ma'lumotlarga ega. Xususan, asarning qimmatli bo'lgan qismi – muallifning o'z hayoti hamda ijtimoiy muhit to'g'risida ma'lumot beruvchi bir maqola va xotima qismidir. Shu jihatdan "Tavorix ul-xavonin" salaflari asarlarining to'ldiruvchi manbasi, desak xato bo'lmaydi.

J.A.Jo'rayev nomzodlik dissertatsiyasida Kamyob xon oilasi a'zolarining hayoti, xonlikning rus qo'shinlari tomonidan bosib olinishi, shuningdek, o'z davrining eshon va shayxlarining boshqaruvga ta'siri, karomatlari, mavjud tasavvufiy tariqatlar, ularning turmush tarzi, suluk odob-axloq qoidalari kabi masalalar haqida qimmatli ma'lumotlar berilganligini qayd etib o'tgan[8].

XULOSA. Xiva xonligi tarixining mahalliy tarixchilar tomonidan o'rganilishi bu davr voqealarining ishonchli, obyektiv va manbaviy jihatdan asoslangan tarzda yoritilishiga zamin yaratdi. Tarixiy jarayonlarning bevosita guvohi bo'lgan mualliflar o'z asarlarida siyosiy, ijtimoiy va madaniy voqealarni real tasvirlashga intildilar. Mahalliy tarixchilarning ilmiy merosi bugungi tarixshunoslik uchun muhim nazariy va manbashunoslik asos bo'lib xizmat qilmoqda. Bu manbalarni chuqur o'rganish Xiva xonligi tarixining yanada mukammal, tahliliy va kompleks tasvirini yaratishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Огахий Мухаммад Ризо. Зубдат ут-таворих (Тарихлар сараси) // Нашрга тайёрловчи Н.Жабборов. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
2. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик (XVII – XIX ва XX аср бошлари). – Т.: Гафур Ғулом, 2002.
3. Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огахий. Шохиду-л-икбол (Иқбол шаҳодати) // Нашрга тайёрловчи Н.Шодмонов. – Т.: Мухаррир, 2009.
4. Юлдашев М.Ю. Ценный источник по истории Хорезма (О рукописи Баяни История Хорезма) // Известия АН УзССР. Серия Общественные науки. – Т., 1958.
5. Rahim. D., Matrasul.Sh. Feruz – shoh va shoir qismati.- Т., 1991.
6. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик (XVII – XIX ва XX аср бошлари). – Т.: Гафур Ғулом, 2002.
7. Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огахий. Шохиду-л-икбол (Иқбол шаҳодати) // Нашрга тайёрловчи Н.Шодмонов. – Т.: Мухаррир, 2009.
8. Жўраев Ж.А. Камёб ҳаёти ва ижодий мероси манбалари. Т., 2012.